

лише один метод музеєфікації пам'яток – створення історико-архітектурних заповідників та заповідних зон з подальшим їх введенням до туристичних маршрутів.

Дещо вже зроблено в цьому напрямку. Так, територію Старого Міста в Кам'янці-Подільському у 1998 році було оголошено Національним історико-архітектурним заповідником “Кам'янець”. 15 березня 1999 року постановою Кабінету Міністрів України було затверджено комплексну програму розвитку Національного історико-архітектурного заповідника “Кам'янець”. Ця програма передбачає активний розвиток туризму на базі історико-архітектурних та природних пам'яток Кам'янець-Подільського району.

Державні історико-архітектурні заповідники створено у палацовій садибі “Самчики” та на території замкового ансамблю у Меджибожі з подальшим їх активним використанням для розвитку туризму в області. Зараз відновлюють історико-архітектурний заповідник на базі фортифікаційних споруд у м. Старокостянтинові. Але залишається ще ціла низка унікальних замкових комплексів з багатющим історико-культурним потенціалом, ще не введених до музейного та туристичного простору України.

Взагалі проблема збереження і музеєфікації багатьох замкових комплексів Хмельниччини пов'язана з проблемою збереження малих міст України. Адже значна кількість унікальних об'єктів знаходиться в незначних містечках та селищах, на відстані від великих міст–осередків науки і культури і навіть райцентрів. Тому проблему відновлення архітектурних пам'яток та їх введення до музейного простору України слід вирішувати в руслі питання про відродження і розвиток малих міст України. При цьому треба враховувати, що розширення і вдосконалення музейної мережі та створення нових історико-архітектурних заповідників або заповідних територій, розробка нових туристичних маршрутів відповідно впливатимуть на вирішення цієї проблеми.

Висновок. Організація мережі турбаз, готелів, будинків відпочинку з використанням історико-архітектурних пам'яток, будівництво нових об'єктів у місцях, де знаходяться різноманітні пам'ятки історії і культури, введення в експлуатацію численних музеїв дасть змогу створити туристичну індустрію області на основі архітектурної спадщини.

УДК [904:72]”16”+351.853

В.М. Ряполов

Харківська державна академія культури

ФОРТЕЦІ ТА ПОЛЬОВІ УКРІПЛЕННЯ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФАСУ БЕЛГОРОДСЬКОЇ ЛІНІЇ: ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЇ

© Ряполов В.М., 2005

Досліджено найбільш грандіозну військово-інженерну споруду на території етнокультурного регіону Белгородської лінії, об'ємно-просторову композицію земляних споруд південно-західного фасу. Запропоновано найбільш перспективні у плані консерваційних та реставраційних робіт ділянки з метою їх використання у вигляді позамузейних пам'яток. Обліковувати городища як пам'ятки державного значення.

Ключові слова: фортеці, польові укріплення, Белгородська лінія, городища, фортифікаційне мистецтво.

Постановка проблеми. Збереження та музеєфікація фортець та польових укріплень південно-західного фасу Белгородської лінії.

Мета статті. Метою статті є комплексне архітектурно-археологічне дослідження Белгородської лінії, прийняття пам'ятки архітектурної археології, історії і культури двох східнослов'янських

народів під охорону, консервацію, а у перспективі – часткова реставрація та використання у вигляді позамузейних пам'яток з екскурсійним обслуговуванням.

Основна частина. В середині XVII ст. головною перепоною на шляху татарських вторгнень в межі південних районів Московської держави була Белгородська лінія, яку побудували у 1635–1658 рр. Ця пам'ятка історії і культури має протяжність близько 800 км і є найбільш грандіозною військово-інженерною спорудою на території етнокультурного регіону, який має назву українсько-російське порубіжжя.

Перші спроби вивчення Белгородської лінії були зроблені у XIX ст. Д.І. Багалієм, І.Д. Беляєвим та І.Н. Міклашевським [2, 3, 9]. У XX ст. вона багаторазово згадується у зв'язку з різними аспектами вітчизняної історії в працях О.О. Новосельського, А.Г. Слюсарського, К.І. Стецюка, М.П. Крадена, С.В. Чистякової, В. Юркевича та ін. [8, 12, 14–17]. Єдиною фундаментальною працею з історії Белгородської лінії є монографія В.П. Загоровського, що написана за писемними джерелами [5].

На жаль, археологічно Белгородська захисна лінія вивчалась лише епізодично. С.М. Замятнін у 1921 р. і Г.Є. Афанасьєв у 1983 р. обстежили Ольшанське городище [1;6]. У 1951 р. А.В. Нікітін провів археологічні дослідження Белгородської фортеці [11]. У 50-х рр. XX ст. А.Н. Москаленко і А.З. Вінніков частково розкопали Голишевське городище [10]. Шляхом археологічних розвідок В.І. Кошелев вивчив ділянку Орлова-містечка, Воронежську та Козловську ділянки [7]. У 80–90-х роках О.Г. Дяченко проводив розкопки Хотмизького городища [4]. Одержаний матеріал має фрагментарний характер, тому актуальною є задача комплексного архітектурно-археологічного дослідження Белгородської лінії.

Лише в останнє десятиріччя Об'єднана слов'яно-руська археологічна експедиція Харківського державного інституту культури (нині Академії культури) і Белгородського державного педагогічного інституту (нині Державного університету) провела археологічні розвідки на південно-західному фасі Белгородської лінії. Обстежено 14 оборонних ділянок загальною протяжністю понад 400 км., охорону яких у XVII ст. забезпечували 13 фортець.

Дерев'яні оборонні споруди і дерев'яні елементи деревоземляних конструкцій не збереглися на жодній з ділянок. Вони частково струхлявіли, а частково були розібрані населенням після того, як у 80-х рр. XVII ст. південно-західний фас Белгородської лінії втратив військове значення.

Земляні укріплення відкриті на місці 7 із 13 міст-фортець південно-західного фасу, що становить 53,8 %. Крім того, вздовж лінії оборони зафіксовано 21160,85 м валів та ровів, що становить 21,1 % від побудованого. З них добрий ступінь збереженості мають 6150 м (29,1 %), задовільний – 7662,5 м (36,2 %), незадовільний – 7348,35 м (34,7 %). Разом з валами та ровами об'ємно-просторову композицію земляних споруд південно-західного фасу становлять додаткові польові укріплення. Виявлено 4 редути, 3 підвалини дерев'яних башт, 3 укріплення капонірною типу, 2 укріплення бастионною типу, 2 флеші, 3 ронделі, комплекс з двох виїздів в “Поле” під захистом валу, чотирикутне земляне містечко, укріплення реданного типу (так званий “зубець”) та гарматний розкат. Ще одне з знайдених укріплень не підлягає класифікації через дуже погану збереженість.

Найкраще збереглися вал та рів на Яблонівській ділянці. Із загальної протяжності у 18406,9 м збереглося 8713 м (47 %) валу та рову, до того ж 4283 м (49,1 %) з них має добрий ступінь збереженості. На ділянці зафіксовано значну кількість додаткових земляних фортифікаційних споруд: підвалини дерев'яної башти, виступ реданного типу, два виїзди в поле під захистом валу і рондель. Крім того, біля с. Яблонино знайдено фрагменти валу Яблонівської фортеці.

Відносно добрий стан укріплень Болховецької ділянки. Збереглося 4153,85 м (37,8 %) валу та рову, земляні споруди фортеці Болховець, 3 редути, 2 ронделі, флеш та укріплення бастионною типу. Отже, Яблонівська і Болховецька ділянки найбільш перспективні у плані консерваційних та реставраційних робіт з метою використання у вигляді позамузейних пам'яток з екскурсійним обслуговуванням. Тут слід враховувати і те, що сьогодні укріплення цих ділянок знаходяться біля асфальтових шосе на незначній відстані від великих населених пунктів.

Негайно взяти під охорону і як мінімум законсервувати треба й інші ділянки, тому що Белгородська лінія дуже швидко руйнується. Так, на аерофотозйомці 1955 р. на Карповській ділянці

видно 7 редутив і 2 флеші. Зараз збереглися тільки 1 редут та 1 флеш. Установлено, що на ступінь збереженості земляних споруд в основному вплинули природна ерозія ґрунту та різні атмосферні явища. Повні втрати у переважній більшості пов'язані з антропогенним впливом на пам'ятки: будівництвом, сільськогосподарськими роботами, польовими військово-інженерними заходами часів Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. та іншим. Наприклад, на Новооскольській ділянці 91 % стародавніх укріплень зруйнували асфальтовою дорогою, яку проклали по валу.

Найбільш цікавими об'єктами на південно-західному фасі є залишки міст-фортець. На основі порівняння даних архітектурно-археологічного обмірювання городищ з даними писемних джерел [13] можна стверджувати, що вітчизняні майстри-містобудівники під час будівництва фортець південно-західного фасу Белгородської лінії застосували кращі традиції східнослов'янського оборонного зодчества. Вони активно використовували рельєф місцевості, природні перешкоди (ліси, болота, ріки і струмочки), залишки оборонних споруд стародавніх городищ, різноманітні комбінації різних типів плану, земляних, дерев'яних і деревоземляних споруд. Тільки в двох випадках зверталися до послуг іноземного інженера, тому що місцеві фахівці самі були добре обізнані на досягненнях європейського фортифікаційного мистецтва. Про це свідчить застосування передового регулярного плану, використання найбільш стійких проти облогової артилерії та пожежі земляних і деревоземляних конструкцій.

Першочерговою задачею є обліковування городищ як пам'яток державного значення з визначенням для кожного з них охоронної зони й установленням охоронних знаків. На цьому етапі важливого значення набуває комунікативна робота серед місцевого населення з роз'яснення наукової, культурної і патріотичної значимості об'єктів, що, можливо, дозволить обмежити антропогенний чинник руйнації. На другому етапі варто провести консерваційні заходи: засипати ями і канали пізнішого походження, задернувати та зміцнити стінки ярів, що руйнують пам'ятки. На третьому етапі, з урахуванням виняткової значимості Белгородської лінії як однієї із найбільш грандіозних оборонних споруд в історії людства, необхідно реконструювати фортеці й активно використовувати їх для організації дозвілля, просвітньої і виховної роботи серед населення.

Висновки. Археологічні розвідки 1990–2001 рр. дозволили суттєво доповнити нашу уяву про систему оборони і типи фортифікаційних споруд на дослідженому відрізку Белгородської лінії. Крім того, вони дали можливість визначити ступінь збереженості споруд південно-західного фасу і поставили проблеми його охорони, консервації, а у перспективі – часткової реставрації та використання. Особливо слід зазначити, що під час будівництва і застосування укріплень південно-західного фасу Белгородської лінії пліч-о-пліч трудилися і билися з ворогами представники українського й російського народів. Їх спільний труд та самовіддана боротьба проти татар і ногайців на південно-західному фасі стали початком формування своєрідного етнокультурного регіону – українсько-російського порубіжжя. Не підлягає сумніву необхідність продовження археологічних досліджень Белгородської лінії, яка являє собою видатну пам'ятку архітектурної археології, історії і культури двох східнослов'янських народів.

1. Афанасьев Г.Е. Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VII–X вв.: аланский вариант салтово-маяцкой культуры // *Археологические открытия на новостройках*. – М., 1987. – Вып. 2. – С. 121. 2. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. – М., 1887. – 614 с. 3. Беляев И.Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М., 1846. – 148 с. 4. Дьяченко А.Г. Древний Хотмыжск. – Белгород, 1996. – 17 с. 5. Загоровский В.П. Белгородская черта. – Воронеж, 1969. – 303 с. 6. Замятнин С.Н. Археологические разведки в Алексеевском и Валуйском уездах // *Воронежский историко-археологический вестник*. – 1921. – № 2. – С. 36–42. 7. Кошелев В.И. Городок Орлов и его военная зона в XVII в. // *Изв. ВГПИ*. – Воронеж, 1950. – Т. 12, вып. 1. – С. 87–144. 8. Крадин Н.П. Русское деревянное оборонное зодчество. – М., 1988. – 190 с. 9. Миклашевский И.Н. К истории хозяйственного быта Московского государства. Ч. 1. – М., 1894. – 340 с. 10. Москаленко А.Н., Винников А.З. Древнерусские археологические памятники на верхнем и среднем Дону // *Тр. ВГУ*. Т. 64. – Воронеж, 1966. – С. 55–56. 11. Никитин А.В. Белгородская крепость в XVII–XVIII вв. // *СА*. – 1998. № 3. – С. 261–278. 12. Новосельский А.А.

Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.–Л., 1948. – 448 с. 13. РГАДА, ф. 210 Разрядный приказ, оп. 9/4 Дела десятиен, д. 261 Книги описныя земляных и деревянных крепостей и по земляному валу рухomyх мест в городах Белгородского полку по Белгородской черте от Ахтырского до Белгорода и Коротояка. Описи стольника П.В. Зиновьева 7178. – 1669. – 104 л. 14. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII–XVIII вв. – Харьков, 1964. – 457 с. 15. Стецюк К.І. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50–70 рр. XVII ст. – К., 1960. – 364 с. 16. Чистякові С.В. Антифеодальний рух у фортецях південно-західної ділянки Белгородської сторожової смуги // УІЖ. – 1961. – № 4. – С. 102–110. 17. Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницьким. – К., 1932. – 188 с.

УДК 711

В. Штокль, О. Музичук

Агенція регіонального розвитку та європейської інтеграції

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ ПЕРЕХІДНИМ ПРОЦЕСОМ (СУПП) І НОВІ ЗОВНІШНІ КОРДОНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА ЇЇ МІСЦЕ У КОМПЛЕКСІ ПРОГРАМ ІНТЕРАКТ

© Штокль В., Музичук О., 2005

Вальтер Штокль тривалий час працює в Магістраті міста Відня і займається розробкою і впровадженням програм Європейської спільноти, що мають загальну назву ІНТЕРРЕГ. Ця аббревіатура означає міжрегіональне співробітництво і охоплює співпрацю між суміжними та прикордонними регіонами (напрямок А), регіонами різних країн-членів ЄС, що не мають між собою безпосередніх кордонів (напрямок С) та координацію регіонального співробітництва на міжнародному рівні (напрямок В). Міжрегіональне співробітництво в рамках програм ІНТЕРРЕГ фінансово підтримується через систему грантів, умови отримання і використання яких визначені і описані для кожної програми окремо.

До моменту приєднання до Європейської Спільноти десяти нових членів, що відбулося 1 червня 2004 року, програми ІНТЕРРЕГ працювали лише на територіях “старих” країн – членів, поширюючись також на прикордонні регіони суміжних держав, де їх впровадження мало свою значну специфіку.

Із розширенням ЄС в порядку денному процесу інтеграції нових членів ЄС у цю спільноту, окрім цілого комплексу соціально-економічних питань, опинилося і питання розширення ареалу діяльності програм ІНТЕРРЕГ, коригування їхнього впровадження та врахування нових умов на розширеному східному кордоні ЄС.

З метою реалізації такого завдання і було розпочато діяльність тривалого проекту під назвою ІНТЕРАКТ, що охоплює територію усього розширеного Європейського Союзу і має своєю метою сприяти підвищенню ефективності і результативності комплексу програм ІНТЕРРЕГ з врахуванням нових умов, що склалися. Проект реалізується у п’ятьох напрямках, що відображено в його організаційній структурі. Один із цих напрямків – Управління перехідним процесом і співробітництво на нових зовнішніх кордонах ЄС – зосереджується на сприянні впровадженню програм ІНТЕРРЕГ у нових 10 країнах-членах ЄС та на новому східному кордоні ЄС, реалізується під керівництвом штаб-квартири цього напрямку проекту у Відні.

У своєму викладі Вальтер Штокль знайомить із цілями, завданнями та методами їх реалізації щодо означеного вище перехідного процесу, який планується здійснювати відповідно до СУПП з врахуванням ситуації нових східних кордонів ЄС.

Слід додати, що відповідно до проголошеного Європейською Комісією Комюніке “Розширена Європа – Нові сусіди: нова система стосунків з нашими східними та південними